

«مطالعات جامعه‌شناسی»

سال سوم، شماره نهم، زمستان ۱۳۸۹

ص ص ۳۶ - ۲۳

بررسی مقایسه‌ای کنش‌های اجتماعی دینی شهروندان شهر تبریز قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها

حمید پارچه‌باف شمالی^۱

دکتر کامران صداقت^۲

دکتر محمد عباس‌زاده^۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۸/۳

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۲/۶/۸

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تعیین اثر اجرای برنامه هدف‌مندسازی بر کنش اجتماعی دینی در بین شهروندان تبریز انجام شد. در این تحقیق در راستای نیل به هدف تحقیق و به دلیل ارزیابی اثر برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها بر روی کنش‌های اجتماعی شهروندان، روش ارزیابی مورد استفاده قرار گرفته است. جامعه آماری شهروندان بالای ۲۰ سال شهر تبریز که ۵۶۲ نفر با فرمول کوکران و نمونه‌گیری خوشه‌ای به پرسشنامه پاسخ دادند. میانگین کنش‌های اجتماعی دینی قبل از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها ۳۲/۸۴ بود که در مقام مقایسه میانگین بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها ۳۱/۳۶ به دست آمد. با اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها، کنش‌های دینی در بین طبقات اجتماعی جامعه کاهش یافته است و این کاهش در بین طبقات متوسط رو به پایین و متوسط جامعه بوده است. واژگان کلیدی: کنش‌های اجتماعی، کنش‌های دینی، هدف‌مندسازی یارانه‌ها.

مقدمه

اعمالی که انسان‌ها در زندگی روزمره انجام می‌دهند از یک جنس نبوده و از یک شکل برخوردار نیستند. بدین شکل که این اعمال اهداف مشخص و مشابهی را در بر ندارند. زمانی که تعدادی از افراد عملی را آگاهانه یا به کرات و مشابه هم، در یک مقطع زمانی خاص انجام دهند با کنش اجتماعی روبرو می‌باشیم، مانند چگونگی برخوردهای افراد جامعه در تماس‌ها و ارتباطات اجتماعی. در حوزه جامعه‌شناسی،

۱. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، گروه علوم اجتماعی؛ تبریز- ایران (نویسنده مسئول).

۲. عضو هیأت علمی پژوهشکده امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی.

۳. دانشیار دانشگاه تبریز، گروه علوم اجتماعی؛ تبریز- ایران.

کنش اجتماعی^۱ عملی است معنی‌دار و آگاهانه. از نظر پارسونز کنش‌های اجتماعی کنشگران، تحت تاثیر رابطه بین وسایل و اهداف و نظام اجتماعی شکل می‌گیرد. «کنش‌های اجتماعی در واقع در بر گیرنده گزینش‌های ارادی افراد و گروه‌ها برای محقق ساختن اهداف مورد نظرشان است و اهداف کنش از جامعه حاصل می‌شود و نه از امیال و خواسته‌های فردی» (استونز، ۱۳۸۳: ۱۵۴). در تمامی نظام‌های اجتماعی دولت‌ها ناچار به مداخله در برخی امور بوده و سیاست‌های خاصی را با استفاده از ابزارهای مناسب اعمال می‌نمایند. بنابراین دولت‌ها در حوزه سیاست‌های اجتماعی معمولاً با هدف رفاه عمومی به طور اعم و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر به طور اخص، از رویکردهای رفاه اجتماعی که یکی از ابزارهای آن یارانه است نیز بهره می‌گیرند. پرداخت یارانه در کشور ما نزدیک به نیم قرن بود که به عنوان یک اقدام حمایتی و به صورت غیر مستقیم در حال اجرا بود. در پرداخت غیر مستقیم یارانه‌ها، مشکلاتی هم چون افزایش مصرف بی رویه حامل‌های انرژی، برخورداری تبعیض‌آمیز اقشار غنی از یارانه حامل‌های انرژی، ایجاد بازارهای موازی (قاچاق)، کاهش رشد اقتصادی، تحریف قیمت‌ها و جلوگیری از سرمایه‌گذاری در تکنولوژی‌های جدید تولید کالا و مصرف بهینه انرژی، افزایش شدید واردات حامل‌های انرژی و وابسته و ضربه‌پذیر شدن اقتصاد کشور وجود داشت. لذا با عنایت به همین نکات برنامه هدف‌مند کردن یارانه‌ها که از برنامه چهارم توسعه مدنظر بوده مورد توجه عملی قرار گرفت. اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها که در ادبیات سیاسی به دکترین شوک معروف است. طبق ماده ۹۵ برنامه توسعه به منظور استقرار عدالت و ثبات اجتماعی، کاهش نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی، کاهش فاصله دهک‌های درآمدی و توزیع عادلانه درآمد در کشور و نیز کاهش فقر و محرومیت و توان‌مندسازی فقرا از طریق تخصیص کارآمد و هدف‌مند منابع تامین اجتماعی مدت زمانی است که در کشور به اجرا در آمده است و اجرای این طرح اثرات اجتماعی فراوانی را در پی خواهد داشت. از آن‌جا که هرگونه تغییر اقتصادی در ساختار یا نظام اجتماعی باعث تغییر در کنش‌های اجتماعی افراد جامعه می‌شود، به نظرمی‌رسد اجرای طرح هدف‌مندسازی یارانه‌ها کنش‌های اجتماعی افراد جامعه را تحت تاثیر خود قرار داده و افراد جامعه کنش‌هایی را دنبال خواهند نمود که بیشترین سود را برای آن‌ها دربر داشته باشد. شجاعی زند (۱۳۸۴) تدین را منوط به دینی بودن، پای‌بندی دینی و داشتن التزامات دینی^۲ در فرد می‌داند، وی اعتقاد دارد که از دو طریق می‌توان فرد دین‌دار را از دیگران باز شناخت: نخست پای‌بندی و التزام دینی‌اش و دوم پیامد دین‌داری و آثار آن در فکر، جان، عمل فردی و اجتماعی‌اش، پس به بیان کلی‌تر تدین یعنی داشتن التزام دینی، به نحوی که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متاثر سازد. به نظر می‌رسد که اجرای این برنامه بر روی کنش اجتماعی دینی افراد که عملی معنی‌دار و آگاهانه در انجام اعمال دینی است تاثیر بگذارد.

^۱. Social Action

^۲. Religios Commitment

«یارانه یکی از ابزارهای مهم اقتصادی و سیاست‌های حمایتی دولت برای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر و بخش‌های خاص تولیدی است. در تمام نظام‌های اقتصادی موضوع رفاه و تامین اجتماعی بسیار حایز اهمیت بوده و بخشی از هزینه‌های جاری دولت به پرداخت‌های انتقالی برای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر اختصاص می‌یابد. چنان‌چه پرداخت‌ها به گروه‌های هدف اصابت کند، هدف دولت به خوبی تامین شده، رفاه و امنیت اجتماعی نیز تقویت می‌شود. اما پرداخت‌های همگانی که به صورت غیرنقدی و غیرمستقیم انجام می‌گیرد، نه تنها در ارتقای درآمد و رفاه اقشار آسیب‌پذیر تاثیری ندارد، بلکه سبب بهره‌مندی بیشتر افرادی می‌شود که استفاده بیشتری از یارانه‌ها دارند» (شفیعی و دیگران، ۱۳۸۷: ۳). یارانه عبارت است از پرداخت مستقیم یا غیرمستقیم دولتی، امتیاز اقتصادی یا اعطای مزایای خاصی که به موسسه‌های خصوصی، خانوارها و دیگر واحدهای دولتی جهت رسیدن به هدف‌های مورد نظر دولت صورت می‌پذیرد (وزارت بازرگانی، ۱۳۸۰). یکی از محورهای مهم در نظام پرداخت یارانه‌ها، هدف‌مند کردن یارانه‌ها^۱ به منظور توزیع مناسب‌تر درآمد و ثروت میان افراد مختلف جامعه می‌باشد. «در یک مفهوم کلی هدف‌مندی یارانه‌ها را می‌توان به صورت کاهش یا حذف تدریجی یارانه خانواده‌های پردرآمد و افزایش میزان یارانه اعطایی به خانواده‌های کم درآمد تعریف کرد» (شفیعی و دیگران، ۱۳۸۷: ۵). برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها مدت زمانی است که در کشور به حالت اجرایی درآمده است. موافقان طرح بر این باور هستند که که اکثر آثار سویی که بر نظام پرداخت یارانه به صورت غیرمستقیم حاکم است با پرداخت نقدی یارانه‌ها حل می‌شوند. «منافع طرح پرداخت نقدی یارانه‌ها از نظر موافقان طرح عبارتند از: واقعی شدن قیمت‌ها، تخصیص بهینه منابع، افزایش حوزه اختیار مصرف‌کننده، شفافیت در پرداخت یارانه‌ها، منطقی شدن توزیع و کاهش فاصله طبقاتی، کاهش مصرف بی‌رویه و اسراف» (مصباحی‌مقدم و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۷۷-۱۷۴).

مبانی نظری

پارسونز معتقد است: «کنش اجتماعی در قالب هنجارها و ارزش‌های اجتماعی سازمان می‌یابد و هنجارهای اجتماعی کنش فرد را در جهت هم‌نوایی نهایی نظام ارزش‌های اجتماعی سوق می‌دهد. در واقع طبق نظریه پارسونز فرد در تحلیل نهایی همیشه طریقی را در پیش می‌گیرد که خواست نظام اجتماعی در آن منظور شده است، یعنی انگیزه‌های فردی به طوری آرمانی با ارزش‌های اجتماعی موجود نظام اجتماعی انطباق می‌یابد. در واقع فرد به طور ارادی و داوطلبانه کنش خود را در یک قالب اجتماعی انجام می‌دهد» (توسلی، ۱۳۷۴: ۱۸۹). هرچند پارسونز نظریه تلفیقی کنش - ساختاری ارائه داده بود، ولی ذهن منفک‌گرای عده‌ای از اندیشمندان اروپایی که تحت تاثیر دوئیت‌های دکارتی بوده، این مسئله را برنتابیدند، به طوری که تاکیدهای افراطی اخلاف پارسونز برکنش یا ساختار باعث ایجاد مکاتب گوناگونی

^۱. Planned Subsidized Programs

گردید، به طوری که این امر از سال ۱۹۷۰ تا زمان معاصر امتداد پیدا کرد. تا سال ۱۹۷۰ بیشتر نظریه‌های جامعه‌شناسی با دو رویکرد تفسیرگرا و اثبات‌گرا مواجه بود. تلفیق‌گرایی سومین رویکرد از نظریه‌پردازی اجتماعی در سه دهه آخر از قرن بیستم است که متأثر از دو رویکرد تفسیرگرا و اثبات‌گرا بوده که از یک سو تحت تفسیرگرایی یا به عبارتی کنش‌گرایان و اختیارگران افراطی و قائلین به آزادی بی‌حد و حصر برای کنشگر و از سوی دیگر تحت تاثیر اثبات‌گرایی یا ساختارباوران و جبرگرایان در مقیدکنندگی ساختار، جامعه و نظام بر کنشگر (انفعال کنشگر) به طور همزمان می‌باشد. تلفیق‌گرایان پیروان هر رویکرد را به تنهایی دارای کاستی‌هایی در روش و تقلیل‌گرا محسوب می‌کنند و خود به تبیین نظریه‌های تلفیقی با رابطه‌ای دیالکتیکی و بازتابنده در چارچوبی تاریخی و پویا (جهان مدرن) و مبتنی بر فرهنگ، ارتباطات و زبان می‌پردازند. در این میان می‌توان به متفکرانی چون بوردیو، هابرماس و گیدنز اشاره کرد که دیدگاه‌های موجود را مورد تعدیل قرار داده‌اند که در ادامه به نظریات این دانشمندان اشاره می‌شود.

«یکی از انگیزه‌های اصلی بوردیو فراتر رفتن از دوگرایی‌های عین‌گرایی - ذهن‌گرایی و ساختار و کنش بود. دوگرایی‌هایی که بسیار به هم مرتبط و در عین حال گمراه‌کننده هستند. دوگرایی‌هایی که در آن عین‌گرایی را از ساختارگرایی لوی اشتراوس و ذهن‌گرایی را از اگزیستانسیالیسم سارتر به عاریت گرفته بود» (جلایی پور و دیگران، ۱۳۸۷: ۳۱۵). «کوشش بوردیو شرح و بسط نوعی ساختارگرایی تکوینی یا نوعی جامعه‌شناسی است که از بنیان‌های فکری تحلیل ساختاری استفاده کند، اما ساختارها را به مثابه چیزهایی را در نظر بگیرد که به واسطه کنش، تولید و بازتولید می‌شوند. بر این اساس ساختارها، ساختار دهنده هستند یعنی کنش را هدایت و مهار می‌کنند، اما ساختارها در عین حال ساخت‌مند هم هستند، به این معنا که کنشگران آن‌ها را تولید و باز تولید می‌کنند» (همان: ۳۱۷).

«بوردیو با نفی ضرورت‌گرایی از یک سوی و اراده‌گرایی از سوی دیگر، نظریه عمل خود را مبتنی بر نوعی رویکرد رابطه‌ای فراهم آورد» (بوردیو، ۱۹۹۳: ۷۵). به عبارت دیگر، عمل نه پیامد ساختارهای متعین است که بنا بر علل به وجود آمده باشد و نه نتیجه منطقی انتخاب عقلانی که بر دلایل خود استوار است، بلکه همجوشی و هم‌آیندی علت و دلیل زمینه ساز عمل می‌باشد. بوردیو بر اساس مفهوم منش و تعامل آن با مفهوم میدان سعی در ارائه اصول مولد رفتار انسانی دارد. موقعیت عامل در فضای اجتماعی، نقشی عمده در تبیین رفتار نظریه عمل بوردیو ایفا می‌کند. «هر چند که عمل بنا به تلقی بوردیو از دنیای اجتماعی در اغلب موارد بدون تعمد آگاهانه به اجرا درمی‌آید، اما بدون قصد و هدف انجام نمی‌پذیرد. این نکته‌ای است که می‌توان آن را به صورت توصیفی که بوردیو از رویگردانی خویش از ساختارگرایی می‌کند خلاصه کرد، یعنی چرخش نظری از قواعد به استراتژی‌ها» (جنکینز، ۱۳۸۶: ۱۱۷).

هابرماس به فراگرد عقلانیت وبری توجه دارد به تعبیر وبر سیستم (نظام) قلمرو عقلانیت صوری است حال آن‌که زیست جهان جایگاه عقلانیت ذاتی است. هابرماس به عقلانی شدن زیست جهان توجه دارد، عقلانیتی که از جمله مستلزم بیش از پیش عقلانیت در زیست جهان است، زیست جهان از فرهنگ،

جامعه، شخصیت ترکیب می‌شود این سه عنصر به ترتیب الگوهای تفسیری یا مفروضات زمینه‌ای درباره فرهنگ و تاثیر آن بر کنش، الگوهای مناسب روابط اجتماعی (جامعه) و چگونگی وهویت آدم‌ها (شخصیت) و گرایش‌های رفتاری‌شان، ارجاع دارند. درگیر شدن در کنش ارتباطی و حصول توافق بر مبنای هر یک از این مضامین، به تولید زیست‌جهان از طریق تقویت فرهنگ، یکپارچگی جامعه و شکل‌گیری شخصیت می‌انجامد، درحالی که این سه عنصر ترکیب کننده زیست جهان در جوامع باستانی در هم تنیده بودند، عقلانیت زیست جهان مستلزم تمایز هر چه بیشتر میان فرهنگ جامعه و شخصیت است.

از نظر هابرماس ساختار (نظام یا سیستم) برخلاف زیست جهان که دیدگاه شناسایی‌های کنشگر را نشان می‌دهد، در برگرفته (چشم‌اندازی بیرونی است که جامعه را از چشم‌انداز شاهدهی که درگیر نیست) در نظر می‌گیرد. در تحلیل سیستم‌ها ما به ارتباط متقابل کنش‌ها و نیز اهمیت کارکردی کنش‌ها و نقش آن‌ها در بقای جامعه نظر داریم، هر یک از عناصر سازنده عمده زیست جهان (فرهنگ، جامعه و شخصیت) عناصر مربوط به خود را در داخل نظام دارند. بازتولید فرهنگی، یکپارچگی اجتماعی و شکل‌گیری شخصیت، در سطح نظام رخ می‌دهد. از نگاه هابرماس سیستم ریشه‌هایش را در داخل زیست جهان و حوزه کنشی فرد دارد، اما در نهایت این ویژگی‌های ساختاری آن را ساخته و پرداخته می‌کند.

تلفیق کنش - ساختار را در آثار آنتونی گیدنز به خوبی می‌توان مشاهده کرد. وی متأثر از آرای اثبات‌گرایان و اصحاب هرمنوتیک و با در نظر گرفتن جبر ایجابی در ساختار و آزادی کنشگر نظریه ساختاربندی را مطرح کرد. گیدنز در کتاب ساختمان جامعه تا آن جا پیش می‌رود که می‌گوید (هر بررسی تحقیقی در علوم اجتماعی یا تاریخ باید کنش را با ساختار مرتبط سازد. به هیچ وجه درست نیست که بگوییم ساختار کنش را تعیین می‌کند و برعکس). در کانون نظریه ساختاربندی گیدنز که بر عملکردهای اجتماعی تاکید دارد، نظریه رابطه میان ساختار و عاملیت جای دارد، به نظریه برنشتاین (جان کلام نظریه ساختاربندی روشن کردن رابطه متقابل دیالکتیکی و دوگانه عاملیت و ساختار) است. هر کنش اجتماعی در برگرفته ساختاری است و هر ساختاری به کنش اجتماعی نیاز دارد، عاملیت و ساختار به گونه جدایی ناپذیری در فعالیت یا عملکرد جاری بشری درهم تنیده‌اند.

گیدنز تحلیلش را از عملکردهای انسانی آغاز می‌کند، ولی بر این پافشاری می‌کند که این عملکردها را باید به گونه بازگشتی در نظر آورد. به این معنا که فعالیت‌های انسانی را (کنشگران اجتماعی به وجود نمی‌آورند بلکه این فعالیت‌ها از طریق همان راه‌هایی که انسان‌ها خودشان را به عنوان کنشگر مطرح می‌سازند، پیوسته باز ایجاد می‌شوند. عوامل انسانی از طریق فعالیت‌های‌شان شرایطی را به وجود می‌آورند که این فعالیت‌ها را امکان پذیر می‌سازد). بدین سان فعالیت‌ها را نه آگاهی ایجاد می‌کند و نه ساخت اجتماعی واقعیت و نه ساختار اجتماعی، بلکه ضمن ابراز وجود به عنوان کنشگر درگیر فعالیت می‌شوند و از طریق همین فعالیت است که هم آگاهی و هم ساختار ایجاد می‌شوند. می‌توان به معنای عام تر چنین

استدلال کرد که گیدنز بر فراگرد دیالکتیکی نظر دارد که طی آن ساختار و آگاهی ایجاد می‌شوند، برای همین است که او قضیه رابطه کنش و ساختار را به شیوه تاریخی، فراگردی و پویا در نظر می‌گیرد.

نه تنها کنشگران اجتماعی بازاندیش شده‌اند، بلکه محققان اجتماعی که آن‌ها را بررسی می‌کنند نیز چنین خصلتی دارند، همین تصور است که گیدنز را به شناخته‌ترین اندیشه‌هایش راجع به هرمنوتیک مضاعف سوق می‌دهد، به طوری که بیان می‌دارد دانشمندان اجتماعی از راه شناخت جهان اجتماعی می‌توانند بر فهم کنشگران مورد بررسی تاثیر داشته باشند.

گیدنز با تاکیدش بر عاملیت به عنوان انسانی قدرت بزرگی می‌بخشد به عبارت دیگر عوامل مورد نظر گیدنز این توانایی را دارند که بر جهان اجتماعی‌شان تاثیر گذارند، به عبارتی عوامل بدون قدرت معنایی ندارند، یعنی کنشگری که گنجایش تاثیر گذاشتن را از دست داده باشد، در واقع دیگر نمی‌تواند عامل باشد. گیدنز بی‌گمان تشخیص می‌دهد که الزام‌هایی بر کنشگران تحمیل می‌شود، اما این به آن معنا نیست که کنشگران گزینش نمی‌کنند و تاثیری از خود باقی نمی‌گذارند. به اعتقاد گیدنز قدرت بر ذهنیت تقدم منطقی دارد، زیرا کنش مستلزم قدرت و توانایی تغییر شکل موقعیت است. بدین‌سان، نظریه ساختاربندی گیدنز برای کنش و کنشگر قدرت قابل است و با نظریه‌هایی که تمایل به چنین جهت‌گیری ندارند و درعوض به نیت کنشگر (چون پدیدارشناسی) یا ساختار بیرونی (کارکردگرایی) اهمیت شدید می‌دهند، مخالف است. گیدنز این واقعیت را انکار نمی‌کند که ساختار می‌تواند کنش را تحت الزام قرار دهد، اما چنین بیان می‌دارد که جامعه‌شناسان درباره اهمیت این الزام غلو کرده‌اند، از این گذشته آن‌ها بر این واقعیت تاکید نکرده‌اند که ساختار (همیشه از یک سوی الزام‌آور و از سوی دیگر، توانایی‌بخش) می‌باشد.

از نظر شجاعی‌زند (۱۳۸۴: ۳۶-۳۵) دین‌دار عنوان عامی است که به هر فردی که ارزش‌ها و نشانه‌های دینی در او متجلی شده باشد اطلاق می‌شود، تجلی ارزش‌ها و نشانه‌های دینی بودن فرد را در نگرش، گرایش و کنش‌های آشکار و پنهان می‌توان جستجو کرد. فرد دین‌دار خود را مقید به رعایت دستورات و توصیه‌های دینی می‌داند و همین تقید و اهتمام او به آموزه‌ها و دستورات دینی، او را از انسان‌های دیگر متمایز می‌سازد. براین اساس به دو طریق می‌توان فرد دین‌دار را از دیگران باز شناخت: نخست پای‌بندی و التزام دینی فرد و دوم پیامد دین‌داری و آثار آن در فکر و جان و عمل فردی و اجتماعی او.

اما با استناد به کتاب اخلاق پروتستان و روحیه سرمایه‌داری می‌توان آموخت که وظیفه جامعه‌شناسی دینی مطالعه جوهره پدیده دینی نیست، بلکه آن‌چه مطرح است فهمیدن رابطه‌ای است که رفتار دینی با پدیده‌های دیگری چون روابط اخلاقی، اقتصادی، سیاسی و هنری دارد. وبر در این کتاب ضمن پرداختن به رابطه دین با اقتصاد از رفتار دینی به عنوان یک فعالیت معطوف به هدف یاد می‌کند، البته نه از لحاظ

مناسبت وسیله به هدف، بلکه از لحاظ اعتماد به قواعد عمومی جامعه. «بنابراین هیچ دلیلی نداریم که رفتار دینی را از دایره رفتارهای معطوف به هدف حذف کنیم» (فروند، ۱۳۷۳: ۱۶۸).

با علم به این حقیقت می‌توان ادعا کرد که تغییر در ساختارهای سیاسی و اقتصادی، تاثیرات واضحی را در میزان دین‌داری و چگونگی آن در بین افراد جامعه می‌گذارد. هرچند که این تاثیر تمام ابعاد تدین را شامل می‌گردد، اما انتظار می‌رود بعد مناسکی و پیامدی تدین تحت تاثیر تحولات ساختاری اقتصاد بیش از سایر ابعاد دستخوش تغییر و دگرگونی گردند. از طرفی با وارد کردن پارادایم مطرح شده از سوی آلپورت (۱۹۶۷) در این زمینه می‌توان عنوان داشت که جهت‌گیری مذهبی افراد، رفتارهای دینی آن‌ها را کنترل و هدایت می‌کند. وی در تئوری خود تمایز روشنی میان دو جهت‌گیری درونی و بیرونی بیان می‌نماید و عنوان می‌دارد که افراد با یک جهت‌گیری درونی اعتقادات و مناسکات دینی خود را صرفاً جهت ارتباط با یک قدرت برتر (خداوند) به کار می‌برند و دین برای آن‌ها به عنوان یک فصل الخطاب عمل می‌کند. از این روی این افراد اجازه نمی‌دهند کنش‌های دینی‌شان تحت تاثیر عوامل بیرونی و اجتماعی تغییر یابد. اما در طرف دیگر افراد با جهت‌گیری بیرونی از ابزار دین برای ارتقای منزلت اجتماعی خود بهره می‌برند و بدون داشتن اعتقاد کافی به جوهره دین به انجام نمایشی پاره‌ای از مناسکات اجتماعی مبادرت می‌ورزند، تا از این طریق رسیدن به منافع و خواسته‌های شخصی خود را تضمین نمایند.

قبل از ورود به بحث کنش‌های دینی باید عنوان داشت که با توجه به هدف‌گذاری مقاله حاضر بیشتر کنش‌های دینی مناسکی و پیامدی شهروندان مورد توجه قرار گرفته است. به طوری که سعی در جستجوی پاسخی به این اندیشه چالش برانگیز می‌باشیم که آیا وجود ماهوی چنین تحولی در ساختار اقتصادی و اجرای چنین طرحی می‌تواند رابطه یک کنشگر را با عوامل دینی پیرامونی خود را دچار چالش نماید، که در این میان دقت در علل بروز و انجام کنش‌های دینی از سوی شهروندان اجتناب‌پذیر می‌نماید. به طوری که مطابق مطالعات انجام شده (آلپورت، ۱۹۶۷) افرادی با جهت‌گیری دینی بیرونی که از دین به عنوان وسیله‌ای برای افزایش و ارتقا منزلت اجتماعی خود استفاده می‌کنند، در انجام کنش‌های دینی خود بیشتر از افرادی که دارای جهت‌گیری درونی هستند، تحت تاثیر عوامل خارجی قرار می‌گیرند.

با توجه به گستردگی مناسکات دینی می‌توان سلسله کنش‌ها را در دو بعد فردی و اجتماعی تقسیم‌بندی نمود. در این بین مناسکات فردی اعمالی چون خواندن نمازهای یومیه، گرفتن روزه و خواندن قرآن و سایر متون مذهبی را شامل می‌شود و مناسکات جمعی بر کنش‌هایی چون شرکت در نماز جمعه، رفتن به مساجد جهت به جا آوردن نماز جماعت و حضور در مراسم میلاد و عزاداری‌های مذهبی را شامل می‌شود. لازم به ذکر است که این تقسیم‌بندی در مورد بعد پیامدی دین نیز جاری می‌باشد که می‌توان رفتن به زیارت اهل بیت را از اعمال بعد فردی و پخش غذاهای نذری را از کنش‌های بعد اجتماعی تدین پیامدی نام برد. در نظر گرفتن نظریه‌های موجود آن‌چه واضح می‌نماید بیان این حقیقت است که مقاله حاضر به خاطر درگیر بودن با طیف وسیعی از متغیرهای گوناگون نیازمند یک تئوری کل‌نگر و

تلفیقی می‌باشد تا بتواند پشتوانه نظری چنین مطالعه پدیده‌ای را تضمین نماید که برای تحقق این هدف از تئوری‌های تلفیقی کنش- ساختار بوردیو گیدنز و هابرماس بهره برده و از این طریق کنش‌های مربوط به مقاومت عاملیت فردی در مقابل فشار ساختار را که در برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها متبلور شده است را مورد بررسی قرار دهد.

اهداف تحقیق

هدف کلی

هدف اصلی تحقیق حاضر تعیین اثر اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها بر کنش‌های اجتماعی شهروندان می‌باشد.

اهداف اختصاصی

- تعیین نقش برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها بر کنش‌های دینی شهروندان و تغییرات آن
- مقایسه کنش‌های دینی کنشگران بر اساس پایگاه اقتصادی و اجتماعی

سوال‌های پژوهشی

سوال اصلی

کنش‌های اجتماعی دینی شهروندان شهر تبریز قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها متفاوت است؟

سوال‌های اختصاصی

۱. آیا برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها بر تغییرات کنش دینی شهروندان نقش داشته است؟
۲. آیا کنش‌های دینی شهروندان در اثر برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها براساس پایگاه اقتصادی و اجتماعی آن‌ها تفاوتی پیدا کرده است؟

روش و ابزار تحقیق

در این تحقیق در راستای نیل به هدف تحقیق و به دلیل ارزیابی اثر برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها بر روی کنش‌های اجتماعی شهروندان، روش ارزیابی مورد استفاده قرار گرفته است.

تحقیق حاضر شهروندان بالای ۲۰ سال شهر تبریز می‌باشد. براساس سرشماری سال ۱۳۸۵ جمعیت شهر تبریز بالغ بر ۱۳۹۸۰۶۰ نفر می‌باشد که از این تعداد ۹۶۰۸۶۶ نفر بالای ۲۰ سال می‌باشند. از این تعداد ۴۹۰۰۳۹ نفر مرد و ۴۷۰۸۲۷ تعداد زن می‌باشند.

نمونه آماری مورد مطالعه در این پژوهش ۵۶۲ نفر از شهروندان شهر تبریز با استفاده از فرمول کوکران مورد مطالعه قرار گرفتند. در این فرمول با جمعیت ۹۶۰۸۶۶ نفر و دقت احتمالی حدود ۵ صدم درصد و با

فاصله اطمینان ۲/۵۸، نسبت وجود صفت در جامعه (۰/۷)؛ (به علت این‌که برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها ۷۰ درصد از شهروندان جامعه را پوشش می‌دهد) و نسبت عدم وجود صفت در جامعه (۰/۳)، حجم نمونه ۵۶۲ نفر برآورد شده است.

$$\frac{96.866(2.58)^2 \times (0.3)(0.7)}{96.866(0.05)^2 + (2.58)^2 \times (0.3)(0.7)} = 562$$

در مقاله حاضر متغیر کنش اجتماعی دینی از دو بعد مناسکی و پیامدی مورد توجه قرار گرفته است. به دلیل دو جهتی بودن داده‌ها و همچنین دو مرحله‌ای بودن پاسخ‌ها نسبت به کنش‌های اجتماعی دینی، برای داده‌های کنش‌های اجتماعی دینی قبل از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها و هم برای داده‌های کنش‌های اجتماعی دینی بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها تحلیل عاملی اکتشافی و پایایی برای گویه‌های هر سازه انجام گرفته و نتایج به صورت جداول جداگانه آورده شده است. برای سنجش این متغیر و ابعاد آن در مجموع ۹ گویه طراحی شده که پس از انجام آزمون‌های اعتبار روایی به عنوان مقیاسی برای سنجش این متغیر به کار رفته است.

آزمون اعتبار صوری و اعتبار محتوا با مراجعه به آرای صاحب‌نظران صورت گرفته و آزمون پایایی سنجه نیز با روش پایداری درونی و محاسبه آلفای کرونباخ انجام گرفته است. با توجه به نتایج تحلیل عاملی Kmo محاسبه شده که برای هر دو مرحله بیشتر از ۰/۸ می‌باشد که به دلیل نزدیکی آن به عدد یک حاکی از کافی بودن حجم نمونه انتخاب شده می‌باشد. بارهای عاملی هر یک از گویه‌ها در هر مرحله نیز بیشتر از ۰/۴ می‌باشد که نشانگر اعتبار لازم گویه‌ها می‌باشد. ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شده برای گویه‌ها در هر دو مرحله بیشتر از ۰/۶ می‌باشد که از پایایی بالای گویه‌ها حکایت می‌کند.

برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از نرم‌افزار SPSS استفاده شده است. در ارتباط با آمارهای استنباطی برای آزمون سوال‌های تحقیق و آزمون روابط بین متغیرها از آزمون‌های آماری مانند ویلکاکسون و تی تست وابسته استفاده شده است.

یافته‌ها

برای ارزیابی اثر نقش برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها و همچنین ارائه تصویری دقیق از کنش‌های اجتماعی دینی شهروندان (قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مند کردن یارانه‌ها) داده‌های آماری به دست آمده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و برای سازه کنش اجتماعی دینی نمره درصدی محاسبه گردیده و به صورت جداول توزیع پراکندگی در ادامه آورده شده است.

توزیع پراکندگی متغیر کنش‌های اجتماعی دینی قبل و بعد از اجرای برنامه

در جدول (۱) ملاحظه می‌گردد میزان کنش‌های اجتماعی دینی قبل از اجرای برنامه ۳۲/۸۴ و بیشتر از میزان کنش‌های اجتماعی دینی بعد از اجرای برنامه با میانگین ۳۱/۳۶ می‌باشد. در واقع پس از اجرای هدف‌مندی یارانه‌ها میزان کنش‌های دینی شهروندان کاهش یافته است.

جدول شماره (۱): جدول توزیع پراکندگی میزان کنش‌های اجتماعی دینی شهروندان

متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	حداقل	حداکثر	ضریب کجی
میزان کنش‌های اجتماعی دینی قبل از اجرای برنامه	۳۲/۸۴	۲۱/۱۰۹	۰	۹۶	۰/۳۸۹
میزان کنش‌های اجتماعی دینی بعد از اجرای برنامه	۳۱/۳۶	۲۱/۱۹۱	۰	۱۰۰	۰/۴۵۰

سؤال پژوهشی اول: آیا برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها بر تغییرات کنش دینی شهروندان نقش داشته است؟

بر اساس تحلیل‌های انجام گرفته ملاحظه گردید که میانگین کنش اجتماعی دینی افراد قبل از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها $۳۲/۸۴ \pm ۲۱/۱۰۹$ و میانگین کنش اجتماعی دینی افراد بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها $۳۱/۳۶ \pm ۲۱/۱۹۱$ می‌باشد که طبق معیار t که برابر با $۳/۵۹۴$ و سطح معنی‌داری $۰/۰۰۰$ ، تفاوت کنش‌های اجتماعی دینی قبل و بعد معنی‌دار است. به عبارت دیگر میزان کنش‌های اجتماعی دینی افراد کاهش یافته است.

جدول شماره (۲): مربوط به تفاوت میانگین‌های کنش‌های اجتماعی دینی افراد مورد مطالعه

قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها

سطح معنی‌داری	درجه آزادی	آماره t	انحراف معیار	تعداد	میانگین
۰/۰۰۰	۵۶۱	۳/۵۹۴	۲۱/۱۰۹	۵۶۲	۳۲/۸۴
			۲۱/۱۹۱	۵۶۲	۳۱/۳۶

هم‌چنین بر اساس آزمون ویلکاکسون انجام گرفته برای مقایسه تک به تک کنش‌ها که در جداول بعد آورده شده است، نشان می‌دهد که اختلاف بین کنش‌های اجتماعی دینی میزان شرکت افراد در مراسم روضه و عزاداری، زیارت اماکن متبرکه، میزان شرکت در هیات‌های مذهبی میزان پخش نذورات، میزان کمک به افراد فقیر و نیازمند و میزان برپایی مراسم روضه و عزاداری در منزل معنی‌دار بوده و این کنش‌ها کاهش یافته‌اند. اما میزان کنش‌های اجتماعی شرکت در نماز جمعه، شرکت در نماز جماعت روزانه و مراسم زیارت عاشورا نسبت به قبل کاهش پیدا نموده‌اند.

جدول شماره (۳): جدول آزمون ویلکاکسون برای مشاهده تفاوت بین میزان انجام کنش‌های دینی - اجتماعی قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها

کنش اجتماعی دینی	سطح معنی‌داری
شرکت در مراسم روضه و عزاداری	۰/۷۰۰
زیارت اماکن متبرکه	۰/۰۰۰
شرکت در هیات‌های مذهبی	۰/۰۱۵
پخش نذورات در ماهها و روزهای مبارک	۰/۰۰۱
کمک به افراد فقیر و نیازمند تا حدامکان و وسع	۰/۰۰۰
برپایی مراسم روضه و عزاداری در منزل	۰/۰۰۳
شرکت در نماز جمعه	۰/۲۹۶
شرکت در نماز جماعت روزانه در مسجد	۰/۷۹۱
شرکت در مراسم زیارت عاشورا	۰/۹۹۰

سؤال پژوهشی دوم: آیا کنش‌های دینی شهروندان در اثر برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها بر اساس پایگاه اقتصادی - اجتماعی آن‌ها تفاوتی پیدا کرده است؟

برای مقایسه میزان کنش‌های دینی - اجتماعی افراد مورد مطالعه قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها در بین طبقات اجتماعی از تی‌تست وابسته استفاده گردید که نتایج آن در جدول (۱-۵) آورده شده است. بر اساس اطلاعات جدول (۴) ملاحظه می‌شود که تفاوت معنی‌داری بین میانگین میزان کنش‌های دینی اجتماعی طبقه متوسط رو به پایین و متوسط جامعه قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها وجود دارد و بیشترین تغییر در میزان کنش‌های اجتماعی دینی در قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها در بین طبقات متوسط رو به پایین و متوسط جامعه بوده است و دیگر طبقات تفاوت معناداری را نشان نمی‌دهند.

جدول شماره (۴): جدول مربوط به تفاوت میانگین‌های میزان کنش‌های اجتماعی دینی افراد قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندسازی یارانه‌ها بر حسب طبقه اجتماعی

سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	انحراف معیار	تعداد	میانگین	طبقه پایین
۰/۵۷۲	۵۲	۰/۵۶۹	۲۲/۴۱	۵۳	۲۹/۸۹	کنش اجتماعی دینی قبل اجرای برنامه
			۲۳/۷۰	۵۳	۳۰/۸۵	کنش اجتماعی دینی بعد اجرای برنامه
سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	انحراف معیار	تعداد	میانگین	طبقه متوسط رو به پایین
۰/۰۰۳	۱۹۴	۳/۰۵۷	۱۹/۸۳	۱۹۵	۳۳/۰۵	کنش اجتماعی دینی قبل اجرای برنامه
			۱۹/۴۹	۱۹۵	۳۰/۳	کنش اجتماعی دینی بعد اجرای برنامه
سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	انحراف معیار	تعداد	میانگین	طبقه متوسط

کنش اجتماعی دینی قبل اجرای برنامه	۳۴/۳۱	۲۳۳	۲۰/۹۱	۲/۵۸۳	۲۳۲	۰/۰۱
کنش اجتماعی دینی بعد اجرای برنامه	۳۳/۱۳	۲۳۳	۲۰/۹۰			
سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	انحراف معیار	تعداد	میانگین	طبقه متوسط رو به بالا
۰/۱۲۱	۴۹	۱/۵۷۷	۲۴/۷۶	۵۰	۳۱/۷۷	کنش اجتماعی دینی قبل اجرای برنامه
			۲۴/۹۸	۵۰	۳۰/۷۵	کنش اجتماعی دینی بعد اجرای برنامه
سطح معنی‌داری	درجه آزادی	t	انحراف معیار	تعداد	میانگین	طبقه بالا
۰/۴۸۷	۳۰	۰/۴۰۶	۲۱/۵۶	۳۱	۲۷/۰۲	کنش اجتماعی دینی قبل اجرای برنامه
			۲۲/۵۸	۳۱	۲۶/۹۵	کنش اجتماعی دینی بعد اجرای برنامه

بحث و نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر جهت بررسی مقایسه‌ای کنش‌های دینی اجتماعی شهروندان شهر تبریز قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها انجام شد. بررسی یافته‌های توصیفی متغیرهای اصلی تحقیق نشان می‌دهد که نمره میانگین کنش‌های اجتماعی دینی شهروندان قبل از اجرای هدف‌مندی یارانه‌ها برابر با ۳۲/۸۴ بوده که بعد از اجرای این طرح از میانگین کنش‌های اجتماعی دینی کاسته شده و به میانگین ۳۱/۳۶ رسیده است. بررسی نتایج مربوط به سوال‌های پژوهشی بیانگر این حقیقت است که کنش‌های دینی شهروندان شهر تبریز قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها تغییر معنی‌داری گشته و میزان آن کاهش یافته است. در حالت کلی با مقایسه کنش‌های دینی در بین مجموع طبقات اقتصادی اجتماعی تفاوت معنی‌داری قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها مشاهده نمی‌گردد، اما با مقایسه تک به تک کنش‌های دینی هر فرد قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها در داخل هر طبقه می‌توان عنوان داشت که شدت انجام کنش‌های دینی در بین طبقات متوسط و متوسط به پایین کاهش یافته و تفاوت معنی‌داری میان کنش‌های دینی قبل و بعد از هدف‌مندی یارانه‌ها میان این طبقات وجود دارد که چنین تفاوتی در بین طبقات پایین، متوسط به بالا و هم‌چنین طبقه بالا مشاهده نگردید. هرچند عوامل مختلفی می‌تواند باعث رقم خوردن چنین وضعیتی گردد، اما می‌توان تاثیرپذیری کنش‌های دینی از شرایط محیطی و اجتماعی را با استفاده از مفهوم جهت‌گیری دینی آلپورت تدوین کرد. از منظر وی افرادی با یک جهت‌گیری درونی از مذهب خود به عنوان فصل‌الخطاب زندگی خود یاد می‌کنند و به هیچ عنوان اجازه نمی‌دهند شرایط بیرونی کنش‌های دینی آن‌ها را تحت تاثیر قرار دهد، اما در دیگر سوی این طیف افرادی با جهت‌گیری بیرونی از مذهب به عنوان وسیله‌ای جهت دستیابی به اهداف شخصی خود استفاده می‌کنند، این افراد به شدت مستعد این هستند که کنش‌های دینی خود را با شرایط روز جامعه وفق داده و از منظر سود و زیان به کارکردهای مذهب خود بنگرند. در مورد ارتباط نظریه مطرح شده با

نتایج حاصله می‌توان عنوان داشت که طبقات پایین دست و بالادست جامعه به علت تثبیت نسبی موقعیت خود در جامعه نیازی به اجرای نقش دینی در جامعه مذهبی ندارند و رفتارهای دینی خود را تحت تاثیر شرایط حاکمه تغییر نمی‌دهند، اما طبقه متوسط جامعه به علت نوسان همیشگی بین طبقه پایین و بالای جامعه نیازمند تثبیت بهتر شرایط خود هستند و این افراد معمولاً زمینه این امر را دارند که کنش‌های اجتماعی خود را و حتی کنش‌های دینی‌شان را تحت لوای شرایط اجتماعی به روز نمایند، از این روی به نظر می‌رسد آبخشور تغییر کنش‌های دینی طبقات متوسط رو به پایین و متوسط جامعه تحت تاثیر برنامه هدف‌مندی‌سازی یارانه‌ها مطلب ذکر شده باشد.

پیشنهادها

مقاله حاضر جهت بررسی مقایسه‌ای کنش‌های اجتماعی شهروندان شهر تبریز قبل و بعد از اجرای برنامه هدف‌مندی یارانه‌ها تدوین شده است که انتظار می‌رود به علت تفاوت فضای حاکم و نوع سبک زندگی و حتی چگونگی اعتقادات دینی در سایر شهرها نتایج حاصله قابلیت تعمیم به کل کشور را نداشته باشد از این رو پیشنهاد می‌شود مطالعات مشابهی در دیگر استان‌ها و شهرها انجام گیرد تا توان مقایسه و تعمیم نتایج به دست آید.

از طرفی می‌توان در تحقیقات بعدی با کنترل رابطه‌ی رضایت‌مندی از سیستم حاکمه، تاثیر اجرای هدف‌مندی یارانه‌ها را بر کنش‌های شهروندان به آزمون کشید و تاثیر عوامل روانی را بر چگونگی این کنش‌ها را سنجید.

هم‌چنین پیشنهاد می‌گردد در تحقیقات بعدی با توجه به تفاوت‌های زمینه‌ای، فرهنگی و اجتماعی میان شهر و روستا به مقایسه تطبیقی چگونگی تفاوت کنش‌های اجتماعی بعد از اجرای طرح هدف‌مندی یارانه‌ها در بین ساکنان شهر و روستا پرداخته شود.

درمورد پیشنهادهای کاربردی می‌توان این‌گونه عنوان داشت که مطابق نظر کارشناسان دولتی طرح مذکور بزرگ‌ترین طرح تحول اقتصادی تاریخ این کشور قلمداد می‌شود، لذا آگاهی از بررسی نتایج این طرح و تاثیر آن بر زندگی روزمره مردم می‌تواند، نقاط قوت و ضعف این طرح را آشکار سازد. بنابراین پیشنهاد می‌گردد نتایج این تحقیق مورد استفاده سازمان‌های مورد مطالعه قرار گیرد.

منابع

- استونز، ر. (۱۳۸۳). **متفکران بزرگ جامعه‌شناسی**. ترجمه: مهرداد میردامادی. تهران: نشر الوان. چاپ سوم.
 توحیدفام، م؛ و دیگری. (۱۳۸۸). تلفیق کنش و ساختار در اندیشه گیدنز، بوردیو و هابرماس و تاثیر آن بر جامعه‌شناسی جدید.
 پژوهشنامه علوم سیاسی. سال چهارم، شماره سوم، صص ۷-۱۰۷.
 توسلی، غ. (۱۳۷۴). **نظریه‌های جامعه‌شناسی**. تهران: انتشارات سمت. چاپ پنجم.
 جلابی‌پور، ح؛ و دیگری. (۱۳۸۷). **نظریه‌های متاخر جامعه‌شناسی**. تهران: نشر نی. جلد اول.
 جنکینز، ر. (۱۹۵۲). **پیر بوردیو**. ترجمه: لیلا جوهر افشانی و دیگری. تهران: نشر نی. چاپ اول.

- جمشیدی‌ها، غ؛ و دیگری. (۱۳۸۶). دیالکتیک منش و میدان در نظریه عمل پیر بوردیو. فصلنامه علوم اجتماعی. شماره ۳۰. ریتزر، ج. (۱۳۷۷). نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر. ترجمه: محسن ثلاثی. تهران: نشر علمی. چاپ سوم.
- سرمد، ز؛ و دیگران. (۱۳۷۶). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: نشر آگه. چاپ اول.
- شجاعی‌زند، ع. (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران. دوره ششم، شماره یک، صص ۳۶-۳۵. شفیع، ا؛ و دیگران. (۱۳۸۷). هدف‌مندی یارانه‌ها، بررسی مفهوم و تجربه کشورها. دفتر مطالعات اقتصادی. فرزند، ژ. (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی ماکس وبر. ترجمه: عبدالحسین نیک‌گهر. انتشارات توتیا، چاپ اول.
- مصباحی‌مقدم، غ؛ و دیگران. (۱۳۸۸). بررسی و آسیب‌شناسی هدف‌مندی‌سازی پرداخت یارانه‌ها. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی. سال نهم، شماره ۳۵، صص ۱۶۱ تا ۱۹۲.
- نوذری، ح. (۱۳۸۴). بازخوانی هابرماس. تهران: نشر چشمه. چاپ دوم.

Allport, G. W. (1967). The religion context of prejudice. **Journal for the scientific study of religion.**

Fowler, Bridget. (1998). **Rules, Pierre Bourdieu & cultural Theory**, SAGE publications.